

ЦЕННОСТИТЕ В ПРАВОТО И ПРАВОТО КАТО ЦЕННОСТ

проф. д-р Софка Матеева

Summary: Values in Law and Law as a Value

The article comments on the grounds for values in law by emphasizing their relevance in modern democratic societies, which seek opportunities for harmonizing social relations not only nationally but also internationally. It develops the idea that law has a dual nature, on the one side, can be seen as a transcendental value, on the other side as a value - means (tool) which is in public service. The article collates different views on the value of law, both from normative school and in terms of natural law theories. It leads to the conclusion that legal values are formal values due to the inherent formalistic approach of the law and have legal significance. They are distinguished by their moral and religious content. The article indicates that the social value of law gives value characteristics of other social phenomena - economic, social, cultural, and also the state, turning it into a State of Law and political power, giving it legitimacy.

Key Words: *Functions of Law, Law, Legal Principles, Natural Law Theories, Normativism, Social Relations, State of Law, Value.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Темата за ценностите в правото е била винаги актуална за изследователите, работещи по проблемите на философията и социологията на правото. Лансирани са различни, понякога противоречиви гледни точки, относно връзката на правото с ценностите, възприети в дадено общество. Това показва, че тази тема е открита за дискусии, които продължават и до днес.

Важно е да се отбележи, че ценностите в правото като социален феномен стават особено актуални и важни в съвременните демократични условия, в които се търсят възможности за хармонизиране не само на обществените отношения като цяло, но и на междуличностните отношения на гражданите и техните социални групи и общности. Въпросите, свързани с голямата тема за правовата държава, с върховенството на правото, с института на медиацията и справедливите съдилища, заемат все по-значимо място в научния дискурс и очакват евристични решения.

Но, ако разгледаме ценностите, които са акцент в настоящата статия, следва отбележим, че те се възприемат от хората като самоочевидни и самодостатъчни идеи за добро и лошо, за красиво и грозно, за истина и лъжа, за справедливо и несправедливо. В рамките на определена културна традиция, те се предават от поколение на поколение с възпитанието, образованието, науката и изкуството и придобиват характер на вечни проверени и обществено утвърдени истини.

Разбира се, ценностите не се възприемат еднозначно в различните времена и епохи от развитието на човешката цивилизация както в национален, така и в планетарен мащаб. Това, което се възприема като ценност от едни, не е ценност за други. Признаването на едни или други ценности е свързано с особеностите на етническите групи в дадено общество, с интересите, чувствата и потребностите на неговите членове и на техните социални групи и общности.

Проблемът, свързан с ценностите, в голяма степен има нравствен, а не гносиологичен характер. Това е така, защото тяхното съществуване не може да бъде доказано рационално. Именно тяхната недоказуемост и връзките им с интересите на

индивидите и социалните общности обяснява отсъствието на консенсус по въпроса за ценностите сред гражданите, сред различните групи и слоеве от населението на дадена страна. Различията в представите за ценностите са особено показателни в разреза на историческото развитие на обществото както в отделните страни, така и в световен мащаб. Историята свидетелства за тези различия през всички периоди от развитието на човешката цивилизация.

Както вече стана дума, ценностите не могат да бъдат доказани по логически път, но могат да бъдат изследвани, наблюдавани и идентифицирани с диалектически похвати и аргументи. Те са обект на изучаване от аксиологията, която се занимава с теорията на ценностите. В този разрез ценностите се разделят в различни групи и системи, подреждат се в йерархични степени, проследява се техният генезис и развитие.

Най-общо ценностите се разделят на две големи групи: абсолютни (общочовешки) и относителни (социално детерминирани). Относителните ценности са различни в различните общества и исторически периоди от развитието на обществото, но винаги са ориентирани към някакъв идеал. Това е разбираемо, защото в определена степен те са отражение и проявление на абсолютните ценности.

Въпросът за ценностите в правото е неделима съставна част от неговата теоретична същност като социален феномен. Безспорен и неподлежащ на съмнение е фактът, че в основата на правото е заложена съвкупност от ценности. Същностен, разбира се, е въпросът какви са ценностите, които са в субстанцията на правото и какъв е техният характер – чисто теоретичен, прагматичен (обусловен от обществената целесъобразност) или морално-етичен. Резонен е също така въпросът за философското съдържание и смисъл на правните ценности.

Правото, както всичко съществуващо в обществената действителност, има дуалистична природа. Дуализмът се изразява в това, че правото, от една страна, може да се разглежда като трансцедентна ценност, а, от друга – като ценност средство (инструмент), което е в служба на обществото или на определени негови структури. Следователно от философска гледна точка правото може да се разглежда като абсолютна ценност, когато то защитава обществения хомеостазис, а от гледна точка на позитивизма (по-точно на социологическия позитивизъм) като относителна ценност, според възприетото от аксеологията деление на ценностите на абсолютни и относителни.

Разбира се, не може да се пренебрегне нормативисткото разбиране за правото и ценностите. Представителите на тази школа пледират за „очистване“ на правото от всякакви идеологии, в т. ч. и от привнесени морално-етични ценности. В контекста на това разбиране се приема, че като всяко друго обществено явление и правото има своя „форма“ и тя е законът. Правото според нормативистите – легисти винаги е съществувало във формални устни и писмени източници – закони, обичаи и прецеденти, а прилагането на предписаните правни норми се осигурява с принудителната сила на държавната власт. Нормативистите считат за странно и нелогично да се твърди, че правото не е тъждествено на закона. Те недвусмислено отъждествяват тези две понятия.

Нормативистите – представители на „чистото учение“ за правото приемат, че има несправедливи закони, в случаите, когато правният императив по форма съответства на изискванията на правото, но не отговаря на него по съдържание. Въпреки това, те са убедени, че правото е било, е и ще бъде форма на човешки отношения, която е призвана да осигурява стабилност и порядък в обществото.

Разбира се, тази гледна точка има и своите активни опоненти. Те с основание поставят въпроса: „Може ли да се смята, че нацистките и тоталитарните закони

съответстват на идеала за правото и справедливостта?” Безспорно тези закони по форма са правна конструкция, но по съдържание те се отклоняват от нравствените критерии, които гарантират стабилност в живота на обществото.

Проблемите, свързани с изясняването на социалната ценност на правото, започват да се коментират особено активно в началото на XX век, когато се появява теорията за социалните функции на правото. Тези проблеми стават особено актуални след края на Втората световна война, когато се наблюдава Ренесанс на естествените теории, свързани със защитата на правата на човека. Същността на тези теории е насочена към обясняването на социалната природа на правото, на неговата социална ценност и възможности да решава важни обществени въпроси не само в сферата на правораздаването, но и в другите сфери на обществения живот – икономика, политика, култура, образование и т. н.

Цяла плеада учени социолози и юристи от Европа и САЩ като Р. Паунт, Т. Парсънс, Е. Ерлих, П. Сорокин, Н. Луман и много други, в т. ч. и български и полски юристи, обосновават социалните функции на правото в обществото като: интегриращата, социализиращата (комуникативната) и функцията на социален контрол.

Обществото е сложен конгломерат от разнообразни политически, икономически, религиозни, национални, битови, културни и други социални образувания. Многообразието на обществената структура е нейното богатство. То е източникът, от който се пораждаат движещите сили на общественото развитие. Но заедно с това, многообразието на обществената структура е източник на противоречия и конфликти, които ако не бъдат своевременно и цялостно овладени и регулирани, могат да доведат до социални сътресения, които да разрушат хомеостазиса на обществото. Именно в този аспект на регулиране на обществените отношения се изяснява интегриращата функция на правото. Тази негова функция съдейства за разрешаването на възникналите противоречия и конфликти. Тя позволява различията в интересите на отделните обществени структури да се трансформират от източник на противоречия и конфликти, в предпоставки за прогрес и усъвършенстване на човешкото общество.

Заслужава да се подчертае, че като съдейства за запазване на функционалната цялост на обществото правото премахва различията и поляризацията на интересите в него. Социалното единство, постигнато с помощта на правото, е единство на многообразието, а не на обезличаването на социалните структури и на установяване на уравниловка в удовлетворяването на техните интереси. В този смисъл правото интегрира, но не унифицира.

Разбира се, историята на човешката цивилизация ни дава примери и за други средства и механизми, с които за известно време и при определени условия е възможно да се запази единството и функционалната стабилност на обществото. Става дума за авторитарните и тоталитарните режими и механизми за обществено управление. При тях силовите волеви решения на едноличния управник или на тоталитарните управленски структури изместват правото и изземат неговите регулативни и интегриращи функции. Характерно за този тип социално управление (особено от гледна точка на съвременното развитие на демократичните процеси в обществото) е, че то има временен характер. Не само древната, но и най-новата история на човечеството изобилства от примери на провалили се авторитарни и тоталитарни политически режими. След техния провал правото отново заема своето традиционно място в системата на управление на обществото и започва да изпълнява обичайните си функции.

Социализиращата функция на правото е свързана с неговите възможности за влияние върху формирането на личността и върху процеса на нейното осъзнаване като част от общото цяло, образувано от многообразието на множеството уникални и

неповторими сами за себе си личности в обществото. Терминът „социализация” е въведен в обществознанието от френския социолог Емил Дюркем. Под социализация той разбира усвояването от индивида на определени норми и ценности, които му дават възможност – през времето на неговия живот – да формира такова поведение в обществото, което да защити и удовлетвори неговите обществени интереси и потребности.

Правната социализация, като неделима част от познанието за социализацията на личността изобщо е свързана с възприемането и осмислянето на съдържанието и общата логика на действащото законодателство. В този смисъл, правната социализация е сложен процес на приспособяване на правната среда и правната култура на хората към дадена правно-нормативна уредба, гарантираща определен исторически формиран баланс на потребностите и интересите на социалните групи в обществото. Този процес обаче, може да се смята за успешно осъществен и завършен само тогава, когато бъде формирана адекватна на правната уредба на обществото мотивация за социално поведение на личността.

Особено място сред различните по характер функции на правото в този план заема функцията „социален контрол”. Това понятие се появява в научната литература и придобива гражданска популярност в началото на XX век. Заслуга за неговото дефиниране има американският социолог О. Рос. Той разглежда същността на това понятие в своята книга „Социалният контрол”. В първата половина на миналия век социалният контрол става централно понятие в американската социология, в т. ч. и в правната социология. За неговото утвърждаване има заслуги и професорът по право от Харвардския университет – Р. Паунд.

Аналогично на всеки вид контрол и социалният контрол, присъщ на правото, бива превантивен, текущ и последващ. Най-широк по смисъл и съдържание е превантивният аспект на този вид контрол. Изграждането на позитивно отношение на личността към действащото законодателство е субективната предпоставка, която задейства механизма на правната превенция. Обществените нагласи и отношение на хората към действащото законодателство са конкретна даденост. Тя би следвало да се измерва, анализира и оценява текущо. Това ще може да даде представа доколко действащото законодателство се възприема като ценност и как представата за правото като ценност се съизмерва и кореспондира с останалите ценности, утвърдени в общественото съзнание. В този смисъл правната социология има задачата и е в състояние да събере и предложи конкретна метрифицирана информация, необходима за текущия практически анализ не само на превантивната функция на правото, но и на целия останал спектър от социални функции на правото.

Естествено социалният контрол в обществото се реализира не само посредством законодателството. Според Т. Парсънс това става и чрез останалите ценностни и регулаторни системни структури на обществото каквито са – семейството, църквата, училището, съсловните организации, политическите партии и гражданските сдружения. Разбира се, в случая става дума за един специфичен механизъм за упражняване на регулативно въздействие върху поведението на личността. При него основна роля играят общественото мнение, възпитанието, нравите, обичаите и традициите. В този план важна роля играят също така поведението на обществените лидери и утвърдените принципи и стандарти, на основата на които се формира социалната стратификация на обществото и преди всичко неговата политическа структура.

Редица автори споделят тезата, че правото изработва свои специфични ценности, които са резултат от преосмислянето на общочовешките ценности и на ценностите на определена обществена система за управление. Това става в процеса на нормотворчеството и законотворчеството. На основата на вече формираното

законодателство се осъществява процес на вторично (последващо) проникване на вече формираните и реализирани в правните норми правни ценности в общественото съзнание. Така процесът на поддържане на обществения хомеостазис се осъществява итеративно като резултат от поэтапно последователно осмисляне и преосмисляне на определени обществени ценности и интереси. В този процес важна роля имат правните принципи, които съдържат идеи с ценностно-нормативен характер, произтичащи от функциониращите в обществото естествени социални регулатори – религия, морал, традиции, обичаи, политически идеологии, корпоративни норми и др.

Правните ценности са формални, поради присъщия на правото формалистичен подход. Те имат реален юридически смисъл и значение само тогава, когато са институционализирани, тоест, когато са намерили пряко отражение в законодателната и законотворческата практика. Така например ценностната категория „свобода” в нейния юридически смисъл е нормативно регламентирана от закона, докато същото понятие като етична категория има един много по-широк и нееднозначно възприеман смисъл. Правото в своето ценностно измерение е едновременно и носител и средство за утвърждаване на нравствени, религиозни и, политически и други ценности.

Ценностите на правото като феномен на цивилизацията се заключават в това, че те дават възможност да се оценява социалната значимост и целесъобразност на правните норми. Съгласно либерално-юридическата концепция „законът е длъжен да бъде ориентиран към ценностните идеи (основните начала) на правото”. От тази гледна точка „законите са значими в тази степен, в която те са причастни към правото като изразител на ценности и основани на тези ценности цели в правен смисъл”. Като основни, универсални правни ценности могат да се посочат – свободата, равенството и справедливостта в техния формално-правен смисъл. Важно е да се отбележи също така, че правото като специфична уникална ценност проявява своята същност в няколко направления:

1. Като средство за управление на обществото правото е ценност, защото внася съгласуваност в действията на хората, на техните обединения и на държавните институции като с това поддържа равновесието в обществото, предпазва го от хаос.

2. Нормите на обществено поведение, налагани от правото, са ценност, защото установяват границите на отговорността (гражданска, административна, наказателна) и с това прокарват необходимата разделителна линия между полезните и допустимите, от една страна, и вредните, недопустимите и опасните постъпки и действия в обществения живот – от друга.

3. Прилагането на правните норми е ценност в качеството му на мощно средство за обновяване на обществените отношения, защото една от неговите основни функции е да възпира негативните обществени прояви и обратното – да поощрява позитивните, с което да подпомага прогресивното развитие на обществото.

4. Правото е обществена ценност, защото определя мярата на свободата на личността в обществото и с присъщите му средства за въздействие подтиква хората към осъзнаване границите на позволената и допустима свобода на тяхното поведение в обществото.

5. Ценността на правото се проявява и по отношение на утвърждаването на справедливостта в обществото, защото негова същностна характеристика е да защитава тези обществени постъпки и прояви, които се възприемат като справедливи, защото спомагат за хармонизирането на обществените отношения и обратното – възпират и противодействат на тези постъпки и прояви, които имат деструктивно въздействие върху обществените отношения.

6. Правото е средство за утвърждаване на нравствените начала в обществения живот. И от тази гледна точка то представлява особена ценност като фактор за формиране и утвърждаване на позитивна социална култура.

Посочените характеристики на правото, макар и да не изчерпват напълно реалните измерения на неговата значимост за обществото, все пак разкриват относително пълно от практическа гледна точка представата за него като особен вид социална ценност. Това е така защото все още не са достатъчно изучени границите, до които се простират възможностите на правното регулиране на обществените отношения.

Едно обаче е безспорно. Ценността на правото като социално явление придава ценностни характеристики на други обществени явления. Например: ценностната характеристика на правовата държава е изцяло резултат на проявлението на съответните ценностни качества на правото. Също така правото със своите ценностни качества и характеристики придава легитимен характер на държавната власт. Подобна е неговата легитимираща функция и по отношение на всички други обществени явления – икономически, социални, културни и пр.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мощното императивно социално значение на правото го отличава от останалите социални регулатори. То го поставя на върха на изградената регулативна пирамида, придава му значението на своеобразен апотеоз на организационното и функционално единство на обществото. Като сложно и многопластово социално явление правото се извява като феномен на цивилизацията, като еманация на социалната култура и като мяра на обществената оценка на свободата и справедливостта.

проф. д-р Софка Матеева е щатен преподавател в Нов български университет, департамент „Право“, E-mail: sgmateeva@abv.bg.